

JACEK BEDNARSKI, ZBIGNIEW JASIEWICZ
(Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu)

BADANIA NAD KULTURĄ RODZIN EUROPEJSKICH. ZAŁOŻENIA, PROBLEMATYKA, DOTYCHCZASOWE WYNIKI

Program badawczy „Kierunki i tendencje rozwoju kulturowego w nowoczesnym społeczeństwie: Interakcje kultur narodowych” — w skrócie „Kultura” (pod taką bowiem nazwą prowadzone są badania nad kulturą rodzin europejskich) podjęty został w 1976 r. pod auspicjami Europejskiego Centrum Koordynacji Badań i Dokumentacji w zakresie Nauk Społecznych w Wiedniu. Ewolucja problematyki od zagadnień wzajemnych oddziaływań kultur narodowych do spraw kultury rodzin była wyrazem poszukiwań bardziej konkretnego i łatwiej uchwytnego w badaniach empirycznych przedmiotu badań. Zmieniał się także skład europejskiego zespołu badawczego. Spośród kilkunastu krajów, które w różnych okresach uczestniczyły w badaniach, do ostatniego etapu w 1983 r. dotrwało siedem: Francja, Grecja, Polska, Rumunia, Węgry, Włochy i ZSRR. Reprezentowane są one przez specjalistów z różnych dziedzin: etnologów (Francja, Polska), socjologów (Grecja, Rumunia, ZSRR), antropologów kulturowych (Włochy) i kulturoznawców (Węgry). Różnorodność doświadczeń i zainteresowań skomplikowała z jednej strony wzajemne porozumienie, ale z drugiej nadała badaniom charakter interdyscyplinarny i w ten sposób rozszerzyła ich zakres. Badania prowadzone w Polsce finansowane były przez Wydział I Nauk Społecznych PAN, a realizowane przez zespół z Instytutu Etnologii UAM¹.

¹O badaniach tych informowali: Z. Jasiewicz, *Narada w Moskwie na temat etnograficznych badań nad współczesnością oraz posiedzenie w sprawie etno-socjologicznych badań porównawczych w krajach europejskich*, „Lud”, t. 61; 1977, s. 308-310, oraz J. Bednarski, Z. Jasiewicz, *Europejskie badania porównawcze w ramach projektu „Kultura”. Konferencja w Tallinnie*, „Lud”, t. 63; 1979, s. 366-369. Niektóre polskie materiały z badań wykorzystano w artykule: J. Bednarski, Z. Jasiewicz, *Kultura rodziny a środowisko. Z badań rodzin wielkomiejskich, małomiasteczkowych i wiejskich w województwie poznańskim*, „Kronika Wielkopolski”, nr 1: 1983, s. 30-49 oraz J. Bednarski, *Osrt na istraživanja transmissije kulture u porodici*, [w:] *Promene u tradicionalnom porodičnom životu u Srbiji i Polskoj*, Beograd 1982, s. 63-72.

Problematyka i szczegółowe cele badań podlegały przekształceniom i precyzowaniu w trakcie kolejnych spotkań zespołów. Od 1977 r. przedmiotem studiów była aktywność kulturalna w ramach rodziny i przekaz kultury. Rodzinę rozpatrywano jako grupę i instytucję stanowiącą wyodrębnioną jednostkę kulturową — zespół ludzi nie tylko przejmujących i użytkujących, ale również tworzących, modyfikujących i przekazujących dobra kulturowe. Badano postawy i zachowania członków rodzin i zespołów rodzinnych wobec wybranych treści kulturowych, przy czym zwrócono uwagę nie tylko na te, które przekazywane są przez nowoczesne środki masowe, ale również inne, które związane są albo z przeszłością rodziny lub też ze środowiskiem lokalnym i jego instytucjami. W realizacji programu wyodrębnić można kilka faz. Pierwszą z nich było wystąpienie z inicjatywą badań porównawczych i skompletowanie zespołu badawczego (1976), drugą badania pilotażowe, których celem było zweryfikowanie zarówno kwestionariusza, jak i problematyki badań w zróżnicowanych warunkach poszczególnych krajów (1977-1978), trzecią badania zasadnicze przeprowadzone w formie wywiadów sformalizowanych z kwestionariuszem i wywiadów niesformalizowanych (1979-1980), czwartą przygotowanie przez zespoły z poszczególnych krajów opracowań z badań, opartych na przyjętej koncepcji tradycji i nowoczesności (1981)². Przygotowano realizację piątej, najbardziej interesującej i skomplikowanej fazy badań — opracowań porównawczych wybranych przez poszczególne zespoły zagadnień. Zespół polski podjął się opracowania dwóch tematów: roli tradycji w kulturze rodzin europejskich oraz charakterystyki kultury rodzin terenów przeobrażanych, również w europejskiej perspektywie porównawczej.

Etap analizy porównawczej nie dojdzie jednak do skutku w dotychczasowym zakresie i ramach organizacyjnych. Wiosną 1983 r. Centrum Wiedeńskie zrezygnowało z prowadzenia prac i kierowania projektem „Kultura”. Pozostawiono jednak zespołom możliwość kontynuowania analiz porównawczych; poszczególne zespoły podjęły także współpracę bilateralną. Zespół polski jeszcze w 1982 r., w ramach współpracy z zespołem włoskim z Uniwersytetu w Turynie, przystąpił do porównawczego opracowania wybranych dziedzin kultury rodzin polskich i włoskich.

Bez względu na ewolucję projektu badawczego i brak finału badań warto, ze względu choćby na wartość zebranych materiałów i charakter prac, przedstawić ich założenia, warunki oraz dotychczasowe wyniki. Przekrojowe studia międzykulturowe³ stwarzają bowiem interesujące problemy metodologiczne i organizacyjne.

² Opublikowano je w książce: *The Family and its Culture, An Investigation in Seven East and West European Countries*, ed. M. Biskup, V. Filias, I. Vitányi, Budapest 1984.

³ Nie wykorzystujemy tu propozycji stosowania terminu „przekrojowe studia międzynarodowe” (*cross — national study*) w odniesieniu do badań nad społeczeń-

Na kształcie projektu „Kultura” zaważyły trzy podstawowe czynniki: odmienność reprezentowanych przez zespoły badawcze z poszczególnych państw dyscyplin i stanowisk teoretycznych, różne posiadane przez nie możliwości realizacyjne badań empirycznych oraz zróżnicowany w aspekcie porównawczym charakter badanej rzeczywistości społeczno-kulturowej. Stąd też, podobnie jak w wielu innych przedsięwzięciach koordynowanych przez Centrum Wiedeńskie, projekt „Kultura” jest wyrazem swoistego kompromisu osiąganego na kolejnych spotkaniach roboczych. Jego rezultatem i ceną jest obok wypracowania wspólnie przyjętych założeń dotyczących przedmiotu badań, procedury badań terenowych i metod opracowania zebranych materiałów, pozostawienie w niektórych tych zakresach pewnej otwartości, możliwości wyboru i własnej inicjatywy.

Podstawowym źródłem zarówno dla syntetycznych opracowań narodowych, jak i porównawczych studiów międzykulturowych są w projekcie „Kultura” wyniki badań empirycznych, przeprowadzonych w swoich krajach przez poszczególne zespoły, przy pomocy wspólnych narzędzi badawczych. Obiektem badania była w nich rodzina traktowana jako główna jednostka analizy. W projekcie przyjęto cztery zasadnicze kryteria doboru rodzin do badań:

1. Kryterium typu strukturalnego rodziny. Ze względu na jeden z podstawowych celów badań, jakim było określenie roli i miejsca rodziny w procesie transmisji kultury, w doborze badanych rodzin ograniczono się wyłącznie do ich specyficznego typu — pełnych rodzin podstawowych lub poszerzonych, złożonych z pracującej lub niepracującej matki i czynnego zawodowo ojca oraz co najmniej dwojga dzieci, w tym jednego w wieku 12-17 lat. Zalecono również, aby część objętych badaniami rodzin stanowiły rodziny poszerzone o pokolenie dziadków lub innych krewnych po to, aby móc uchwycić ich znaczenie w procesie enkulturacji.

2. Kryterium miejsca zamieszkania. Wyodrębniono trzy zasadnicze typy środowisk lokalnych, które umiejscowiły badane rodziny w trzech wewnątrz względnie homogenicznych, a wzajemnie zróżnicowanych środowiskach kulturowych: a) w środowisku zurbanizowanym (wielkomiejskim), b) w środowisku urbanizowanym, podlegającym intensywnym przeobrażeniom społeczno-ekonomicznym oraz c) w środowisku wiejskim. Środowiska te powiązано z różnymi typami

stwami zurbanizowanymi w celu odróżnienia ich od studiów nad społecznościami przedprzemysłowymi, dla których próbuje się zarezerwować termin *cross — cultural study*. Por. S. H. Udy, *Cross — cultural analysis: methods and scope*, „Annual Review of Anthropology”, vol. 2; 1973, s. 251. Termin „przekrojowe studia międzynarodowe” gubi informację o kulturze jako przedmiocie badań. Wprowadzenie rozróżnienia między dwoma terminami wymaga ponadto kategoryzacji badanych społeczności.

jednostek osadniczych charakteryzujących się różną ich wielkością, znaczeniem w układzie funkcjonalnym, stopniem uprzemysłowienia i zurbanizowania oraz strukturą zatrudnienia mieszkańców. Miejsce zamieszkania, a poprzez nie typ środowiska lokalnego, wyznaczyło więc trzy podstawowe i wspólne dla wszystkich uczestników projektu próby badawcze, stanowiące w analizie materiałów główną jej zmienną niezależną.

3. Kryterium przynależności społeczno-zawodowej rodziny. Wobec wyraźnych odrębności i specyfiki struktury społeczno-zawodowej różnych krajów, uczestników projektu, zrezygnowano ze szczegółowego jego ustalenia i ograniczono się wyłącznie do określenia w sposób ogólny sektora zatrudnienia głowy rodziny jako kryterium klasyfikującego i wyznaczenia odpowiednich proporcji w tym zakresie w poszczególnych próbach środowiskowych. W sposób bardziej szczegółowy zdefiniowano jedynie kategorię inteligencji.

4. Kryterium wykształcenia rodziców i wielkości dochodów rodziny. Funkcjonowały one w badaniach jako zalecenie do zachowania odpowiednich proporcji w tym względzie w różnych środowiskach i typach rodzin.

Badaniami empirycznymi, przy uwzględnieniu wyżej opisanych kryteriów doboru próby badawczej, objęto w poszczególnych krajach różną liczbę rodzin, od 300 — Polska do 1100 — Francja, zawsze jednak identyczną w poszczególnych próbach środowiskowych. W pierwszej fazie badań terenowych posłużono się dwoma sformalizowanymi kwestionariuszami—ankietami, jednym przeznaczonym dla rodziców, drugim dla dzieci. Przy ich pomocy w każdej z rodzin przeprowadzono wywiady z matką oraz dzieckiem w wieku 12-17 lat, a w 25% rodzin dodatkowo z ojcem, uzyskując w ten sposób ogółem od 675 wypełnionych kwestionariuszy — Polska do 2475 — Francja. Kwestionariusz—ankieta dla rodziców obejmował 66 pytań, w większości zamkniętych i skategoryzowanych, dla dzieci natomiast 46, dając ogółem 586 cech deskryptywnych dla każdej rodziny. Odpowiedzi na pytania charakteryzowały zarówno wybrane zachowania kulturowe całej rodziny, jak i poszczególnych jej członków.

W drugiej fazie badań dokonano wyboru z dotychczasowej próby — próby mniejszej (od 30 rodzin — Włochy, do 80 — Polska) i przeprowadzono badania uzupełniające wybranych rodzin przy pomocy wywiadów kierowanych jedynie ogólnymi wskazówkami, obejmując nimi większą z reguły niż poprzednio liczbę członków rodziny. Wywiady te miały więc charakter niesformalizowany i ich głównym celem było ułatwienie z jednej strony interpretacji materiałów uzyskanych w pierwszej fazie badań, a z drugiej uchwycenie specyficznych cech różnicowania rodzinnych środowisk kulturowych i wzbogacenie ich charakterystyki.

Badania w ramach projektu „Kultura” dopuszczały już w swoich założeniach wstępnych możliwość oparcia się na próbie niereprezentatywnej dla danego kraju. Zadecydowały o tym względy praktyczne, jak i finansowe. Z tej możliwości, a w wielu wypadkach wręcz konieczności z powodów organizacyjnych lub finansowych, skorzystała większość zespołów krajowych. Badania w Polsce przeprowadzono np. w Wielkopolsce w granicach terytorialnych woj. poznańskiego, a w ZSRR w wybranych jednostkach administracyjnych Estonii. Szeroką próbę terytorialną przedstawiła jedynie Francja. Objęcie badaniami próby reprezentatywnej dla danego kraju nie było w projekcie „Kultura” niezbędne. Przedmiotu analizy nie stanowiły w nich bowiem różnice wybranych cech środowiska kulturowego rodziny w poszczególnych krajach, ale w aspekcie porównawczym, przy uwzględnieniu podobnych struktur społeczno-zawodowych różnych środowisk zamieszkania, dystans między nimi. W przyjętych założeniach poszczególne próby środowiskowe musiały bowiem zostać zlokalizowane zawsze na obszarze o relatywnie zbliżonym stopniu rozwoju społeczno-ekonomicznego. Projekt „Kultura” może więc dostarczyć odpowiedzi bardziej na pytanie o to, czy proces homogenizacji rodzinnych środowisk kulturowych w dużym mieście i na wsi jest bardziej zaawansowany w Polsce niż we Włoszech, niżli na pytanie, co różni statystyczną rodzinę polską i włoską w zakresie aktywności kulturalnej i przekazu kultury.

W opracowaniach materiałów zgromadzonych w badaniach empirycznych przewidziano w projekcie kilka szczegółowych etapów. Pierwszym z nich było zakodowanie odpowiedzi na pytania kwestionariuszy—ankiet i przeniesienie ich na taśmę komputerową. Drugim, wzajemna wymiana wydruku danych zorganizowanych wokół prób środowiskowych. Trzecim, przygotowanie opracowań krajowych przeznaczonych do zbiorowej publikacji. Czwarty etap stanowiło przygotowanie wspólnego programu do statystycznej analizy skupień i jej przeprowadzenie w celu uzyskania, przez poszczególne zespoły, typologii rodzin jako środowisk kulturowych. Etap piąty polegał na powieleniu i wzajemnej wymianie taśm komputerowych z zakodowanymi danymi oraz wymianie materiałów z badań pogłębionych, przygotowując tym samym realizację etapu szóstego, mającego na celu opracowanie kilkunastu szczegółowych studiów porównawczych odnoszących się do wybranych aspektów kultury rodziny.

W opracowaniach krajowych, bazujących na przyjętej koncepcji tradycji i nowoczesności, zrezygnowano z ustalenia szczegółowych, wspólnych ram i metod analizy zakładając, iż mają to być opracowania oryginalne, posługujące się różnymi językami teoretycznymi i równocześnie osadzające wyniki badań empirycznych w szerszym, niż uwzględniony w nich, kontekście historyczno-kulturowym. W opracowaniach tych wykorzystano różne typy analiz statystycznych — od posługiwania

się prostym rozkładem procentowym zmiennych zależnych po różne metody ich analiz korelacyjnych, m.in. analizę wieloczynnikową, najczęściej w odniesieniu do takich cech obiektywnych rodziny, jak środowisko zamieszkania lub przynależność społeczno-zawodowa.

Wspomniana wcześniej statystyczna metoda analizy skupień, zastosowana przez większość zespołów w celu wyróżnienia typów rodzinnych środowisk kulturowych w sposób niezależny od ich podstawowych cech usytuowania społecznego, okazała się mniej owocna niż początkowo sądzono. Uzyskanych w tym zakresie wyników nie można jednak uznać za całkowicie bezwartościowe. Wskazują one bowiem z jednej strony na zachodzący współcześnie proces wzajemnej homogenizacji wielu cech rodzinnych środowisk kulturowych w wymiarze międzyśrodowiskowym i społeczno-zawodowym, przy równocześnie rosnącej roli wykształcenia jako czynnika różnicującego, a z drugiej na istnienie w obrębie każdego rodzinnego środowiska kulturowego cech specyficznych i niepowtarzalnych.

W trakcie badań empirycznych, dążąc do zarejestrowania przejawów aktywności kulturalnej rodziny i ich uwarunkowań, zgromadzono materiały, które dotyczą zarówno obiektywnie rozpatrywanych cech rodzin, jak i postaw oraz świata wartości prezentowanych przez ich członków. Można przedstawić je jako zespoły informacji mówiące o: podstawowych cechach rodziny (jej strukturze demograficznej, źródłach utrzymania, przynależności społeczno-zawodowej, wykształceniu itp.), mieszkaniu i jego wyposażeniu, elementach historii rodziny, korzystaniu przez nią ze środków masowego przekazu, udziale rodziny w działalności instytucji i stowarzyszeń kulturalnych; czytelnictwie prasy i książek, a także o innych formach aktywności kulturalnej w rodzinie, takich m.in. jak opowiadanie i śpiewanie oraz uprawianie hobby. W badaniach uwzględniono również stosunek do religii, elementy systemu wartości w rodzinie związane zarówno z nią samą, jak i światem zewnętrznym wobec niej oraz podział ról wewnątrzrodzinnych. Problematyka badań nie obejmuje oczywiście całego zakresu kultury rodziny. Związana jest ona tylko z niektórymi, wybranymi potrzebami rodziny, przede wszystkim intelektualnymi, estetycznymi, moralnymi, emocjonalnymi i rekreacyjnymi. Znaczenie zebranych materiałów, przy obecnym stanie ich opracowania, może zostać określone głównie przez wskazanie na możliwości weryfikacji i rozbudowy przy ich pomocy niektórych koncepcji teoretycznych związanych z kulturą i życiem społecznym.

Koncepcją taką jest np. koncepcja tradycji i nowoczesności, w jej ujęciu zarówno aksjologicznym — tradycji i nowoczesności jako wartości i przedmiotowym — jako określonych kategorii rzeczy i zjawisk wyróżnionych na podstawie ich miejsca w obiektywnie rozpatrywanym procesie historycznym. Została ona zastosowana już do opracowania materiałów z poszczególnych krajów. Zamierzano posłużyć się, również

w opracowaniach porównawczych, także innymi koncepcjami. Są to m.in. koncepcje opozycji lub przy nieco innych założeniach kontinuum kultury miasta i wsi. Koncepcje te zakładają, iż wartości kulturowe przyjmowane w mieście i na wsi zajmują albo przeciwstawne pozycje w modelu kultury zbudowanym na zasadach odrębności lub też dadzą się umieścić w określonym miejscu modelu rozwojowego przedstawianego jako linia kontinuum o silnie wyodrębnionych biegunach (od kultury tradycyjnej do nowoczesnej, od kultury społeczeństwa produkcyjnego do konsumpcyjnego, od typu socjokultury „mieć” do typu „być”). Występująca w naszych materiałach kategoria pośrednia (małe, uprzemysłowione miasto) wydaje się wskazywać na interesujące przeniesienia niektórych cech dotąd wiązanych ze wsią na teren małego miasta.

Obiecujące w związku z naszymi materiałami są również inne koncepcje: homogenizacji, a zarazem w niektórych dziedzinach dyferencjacji rodzinnych środowisk kulturowych w warunkach współczesnych krajów europejskich, rodziny bowiem poszczególnych środowisk tracą silnie zaznaczone odrębności, a jednocześnie w ramach zbiorowości (społeczno-zawodowych, osadniczych, etnicznych, wyznaniowych) przestają być ich powtarzalnym segmentem; familializmu, tj. zespołu cech, który pozwala określić z jednej strony stopień wewnątrzrodzinnej integracji i poparcia, a z drugiej światopogląd uznający rodzinę za ważny i konkurencyjny element wobec innych wartości i części składowych systemu socjokulturowego; paralelizmu rodziny i kultury, rozumianego jako stopień podobieństwa między strukturą komunikacyjną wewnątrz rodziny, systemem wartości i układem innych elementów w kulturze rodziny a tym, co zawiera dany system socjokulturowy, w ramach którego rodzina pozostaje; na koniec wreszcie relatywnego autonomizmu kultury rodziny jako możliwego do wydzielenia układu kultury w ramach systemu socjokulturowego przyjętego jako globalny. Ta ostatnia koncepcja nie koncentruje się na problemie paralelizmu — odpowiedniości kultury rodziny i kultury społeczeństwa globalnego, lecz nakazuje wykreślić „rodzinny” zakres kultury — „kulturę własną rodziny”, ustalić jej stosunek do innych układów kultury i wskazuje na możliwości podejmowania badań nie tylko nad rodziną jako częścią większych całości, ale również całością samą w sobie po to, aby uzyskać odmienne ramy analizy i inny punkt widzenia całości społeczno-kulturowych.

Sprawdzianem użyteczności naszych materiałów i dotychczasowych prac jest ponadto zastosowanie i weryfikacja metod statystycznych, m.in. metody analizy skupień, o której pisaliśmy już wyżej. Ostateczna ocena badań możliwa będzie jednakże po zrealizowaniu, choćby w wąskim zakresie, opracowań porównawczych. Były one bowiem podstawowym celem programu „Kultura”.